

УДК: 811. 161' 373. 611' 367.621

П. І. Білоусенко

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВОТВІРНИХ МОДЕЛЕЙ ОБСТАВИННИХ ПРИСЛІВНИКІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Білоусенко П. І. Походження словотвірних моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах.

Обґрунтовано синтаксичну природу походження словотвірних моделей обставинних прислівників в історії східнослов'янських мов.

Ключові слова: деривація, адвербіалізація, морфолого-синтаксичний спосіб, історичний словотвір, словотвірна модель, східнослов'янські мови.

Белоусенко П. И. Происхождение словообразовательных моделей в восточнославянских языках.

Обоснована синтаксическая природа происхождения словообразовательных моделей обстоятельственных наречий в истории восточнославянских языков.

Ключевые слова: деривация, адвербиализация, морфолого-синтаксический способ, историческое словообразование, словообразовательная модель, восточнославянские языки.

Bilousenko P. I. The development of the word forming models of the adverbial adverbs in the East Slavic Language.

The syntactic nature of origin of word forming models of adverbial adverbs in the history of east Slavic languages was substantiated.

Key words: derivation, adverbialization, morphosyntax way, historic word forming, word forming model, East Slavic Languages.

У східнослов'янському мовознавстві в питанні про словотвір прислівників тривалий час не було посутніх розбіжностей: дослідники адвербіальних систем української, російської і білоруської мов вважали морфолого-синтаксичний спосіб панівним у поповненні цього класу слів, що було обґрунтовано в монографії О. М. Федорук-Галкіної «Прислівник у сучасній російській мові» (М., 1939). Пізніше основні ідеї цієї праці лише уточнювалися в деталях. Лінгвістична думка була зосереджена, головним чином, на вивченні процесу адвербіалізації, умов її виникнення, факторів, що сприяють цьому процесові та його наслідкам. Шляхом адвербіалізації творяться, головним чином, прислівники місця, часу, способу [6, с. 9].

Дослідники вказували й на те, що завершення процесу адвербіалізації характеризується тим, що прийменники (у прийменниково-іменних конструкціях), так само як і флексії (у формах слів різних частин мови), перетворюються на словотворчі афікси [1, с. 380; 16, с. 282]. Ю. Шевельов також підкреслював, «що в ролі наростків він (прислівник – П. Б.) найчастіше використовує ті морфеми (значущі частини слова), які в іменах правлять за закінчення» [21, с. 360].

З огляду на це погляди вчених на традиційну словотвірну класифікацію прислівників зазнали певних змін. Зауважимо, що вже О. М. Федорук-Галкіна у згаданій праці, аналізуючи такі прислівники, як «ползком», «кувырком», «броском», припускає, що «вони, можливо, і не були ніколи іменниками, що це особливий вид підсилювального слова, утвореного від дієслова, і, ймовірно, «ползком» – було можливе при «ползатъ», так само як «ходуном» – тільки при «ходитьи» [19, с. 57]. Деякі прислівники ніколи не були відмінюваними іменниками», – підкреслював І. К. Чапля [20, с. 22]. У 60-х роках утверджується думка, що українська мова має в своєму складі *досить багато* (виділено нами – П. Б.) прислівників поза адвербіального походження [1, с. 386]. Морфологічний спосіб творення стає предметом серйозних досліджень. Вивчення широкого фактичного матеріалу показало: наявність слів-зразків послужила поштовхом до появи нових дериватів, прислівнику як лексико-граматичному класу слів притаманне й внутрішньоприслівникове словотворення, що здійснюється за допомогою префіксів і суфіксів [18, с. 9–10]. На основі морфолого-синтаксичного способу творення прислівників з'являється новий спосіб – морфологічний [8, с. 29]. Дериваційний підхід до творення префіксальних і конфіксальних прислівників завойовує прихильників у східнослов'янському мовознавстві [див. 8, с. 29; 16, с. 282; 18, с. 10; 5 та ін.].

Кілька праць І. Ф. Мазанька, учня Ф. П. Філіна, [див. 10; 11; 12 та ін.] і його ж кандидатська дисертація «Творення прислівників у російській мові XI–XVII ст. (на матеріалі лексико-семантичних груп зі значенням просторової орієнтації)» (М., 1977) становлять суто дериваційну

концепцію творення обставинних прислівників. Дисертант стверджував, що «традиційна морфологічна класифікація прислівників давньоруської мови неповна», що «п'ять її розрядів (прислівники, утворені від іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів – П. Б.) не відображають найважливіших способів творення прислівників» [10, с. 123]. Проаналізувавши писемні пам'ятки, близькі чи ідентичні за змістом, у яких виявилось співвідношення за формою і за значенням безпрефіксних і префіксальних прислівників, дослідник дійшов висновку, що префіксальні адвербативи утворилися від первинних прислівників шляхом приєднання до останніх префіксів [10, с. 112]. І. Ф. Мазанько, зокрема, зауважував, що *посторонь* «поряд, біля, обіч» походить не від іменника *сторонь*, як вважалося раніше, а від прислівника *сторонь*, адже, за даними пам'яток, *сторонь* – прислівник [Там само с.117]. Таким способом, на думку цього мовознавця, утворено прислівники *впередѣ*(ѣ), *доньне*, *додньсь*, *вночь* (*вночи*) і багато інших. Зрештою, І. Ф. Мазанько заявив, що «процес творення прислівників за словотвірними моделями є не переродження чи переростання адвербіалізації в деривацію, а закономірний розвиток словотворчих процесів всіх історичних стадій мови» [11, с. 2], унаслідок чого деривація стала «одним із найбільш продуктивних способів творення прислівників» [10, с. 124]. «Якщо навіть існують схожі на прислівники синтаксичні конструкції, то до творення прислівників вони не мають ніякого стосунку, оскільки прийменниково-відмінкова форма не переходить у прислівник, не прагне до адвербіалізації й не розвивається в цьому напрямку. Прислівники творяться дериваційним шляхом» [10, с. 115].

Наші спостереження показують, що справді, у найдавніших східнослов'янських пам'ятках уживалися безпрефіксні прислівники – адвербіалізовані форми різних відмінків іменників та прикметників типу *верхъ* «вверх», *перекъ* «впоперек», *вечерь* «увечері», *ночь* «вночі», *утро* «вранці», *осень* «восени», *горѣ* «вгорі», *низъ* «вниз», *низоу* «внизу», *лѣтѣ* «літом», *веснѣ* «весною», *верхоу* «вгорі», *перво* «спочатку, щойно», *долу* «додолу», *долѣ* «внизу», *далече*, *давно*, *долго*, *ближе* тощо, наприклад: *звѣда висѣ ... горѣ* (XI/XIII–XIV ХА 17); *низъ пасти с колесница* (203); *оузряши много ... омраченъя днѣвное и тѣгости телесны долу и горѣ истѣкающимъ* (245); *бѣ на нѣси выспри и ты на земли низоу* (313); *далече* (1076 СДЯ II 423); *перво насъ гоубити* (к. XII/бл. 1425 ЛК 297); *борци стоице горѣ въ бронѣхъ* (423); *томъ же лѣтѣ ша Поло(т)чане Рогъволода* (445); *Изъславъ поиде своими полкы горѣ на броды* (448); *горѣ верху написано есть* (1106–1108 ХД 9); *теремець ... верху кругомъ* (10); *есть мѣсто на земли долѣ* (31), пор.: *Он же съврѣже ю долу* (III/XV КП 34); *вѣси ѣ же бывши ... поидоста на ѣтвезѣ* (1213/бл. 1425 ЛГВ 776) тощо.

Дійсно й те, що панівна більшість цих форм пізніше була замінена

префіксальними чи конфіксальними дериватами, і хоч процес заміни розпочався в найдавніші часи, безпрефіксні форми нерідко фіксуються пізнішими українськими пам'ятками, а частина з них функціонує в діалектах і досі, пор: *и видѣвъ люди издалеча Александръ* (XI/XIII–XIV ХА 45); *ибо Июдтска жизни не изнизоу имаше начальстви всѧ* (289); *ускорѣ бысть разрушилъ Уркана* (XI/XVI ИФ 181); *хотѣхом бѣжати вънизъ* (XIII/XV КП 10); *се бо исперва списавишу* (20); *и приѣхаша Половци напередъ* (к. XIII/бл. 1435 ЛГВ 802); *до Перѣнова Дѣба горѣ Скломь* (1302 П 19), пор. *горі* «уверх, вгору, нагору» (Піпаш 38), «вгору», (Негрнич 52), *горі йсти вѣчерь* *и рано* (др. пол. XVIII КЛ 105); *ω(m) того села на низъ днѣстромъ ... тлѣнетъ* (1433 125); *верху* іменована *мѣста* (1437 136); *сверха* *выписана села* (1451 159); *летѣ* (XV ССУМ I 554); *горѣ* (1375 ССУМ I 254) тощо.

Це саме спостерігаємо в історії російської мови: *пожня ...от ивовъго куста верхъ до коньць логу* (XV СлРЯ XI–XUII П 101) «вгору», пор. сучасне *вверх*; *оживе, аки сонце огрѣявше весне* (XVI Там само 114); *персты два сложилши ... и подъяша горѣ* (1682 IV 79) «вгору»; *Поликарпъ долу главу поник* (1691 IV 295) «вниз»; *Любо низъ под. холмом или под. камениемъ* (XVI XI 368) «вниз»; *Моцно вамъ есть здѣ низу на земли промыслъ и помощь обрѣсти* (1674 XI 375). Безпрефіксні форми збереглися й у сучасних російських діалектах: *Рыба-та ночью верх идет* (Арх III 129) «наверх»; *Низ головой* (СРНГ, 21, с. 224) тощо.

Безпрефіксні форми прислівників документуються на різних етапах розвитку білоруської мови та в сучасних білоруських діалектах: *низу* «знизу» (1516–1519 ГСБМ ХХ 398), *весне* «весной» (к. ХНІ – поч. ХVІІ ІІІ 146); *Ночь при ночь вартуем* (Нос I 342); *Косць в горлѣ перекъ сѣла* (ІІ 104); *Долі гарячок настаѣ, лі печы* (Ян 106) та ін.

Однак запропонований І. Ф. Мазаньком дериваційний підхід до вивчення прислівника не дає відповіді на суттєве питання: чим викликаний процес деривації, тобто яке значення (чи його модифікацію) вносив префіксальний елемент у новостворений прислівник. Вказівка на мету словотворчого акту має вивести на передній план у вивченні словотворення його семантичний аспект [23, с. 252].

До того ж згаданий підхід не давав відповіді на питання про походження словотвірних моделей прислівника. Цю проблему було порушено в книзі О. І. Янович «Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий» [24] та деяких її статтях. Прислівники, які утворені шляхом адвербіалізації, дослідниця відносить до ядра морфологічного типу; прислівники ж, утворені за відповідними моделями (вторинні прислівники), перебувають на периферії певного структурного типу. Ядро і периферія,

таким чином, розрізняються у згаданій праці не за ступенем продуктивності, а за походженням. І. Ф. Мазанько підкреслював, що прийменники не можуть самостійно поєднуватися з прикметниками [11, с. 12], і на цій підставі виключав можливість адвербіалізації сполучення прийменника і прикметника. О. І. Янович обстоює думку про творення прислівників типу *вскорѣ, емалѣ, порану, отъдалеча* із словосполук *в скорѣ врѣмене, по рану времени, отъ далеча пути* тощо в результаті згоргання атрибутивно-іменних словосполучень з наступною адвербіалізацією форми субстантивного прикметника [див. 24, с. 8–9], а, отже, й утворення відповідних адвербативних моделей.

Давню ідею лексико-семантичної конденсації [див., зокрема, 25] О. І. Янович обґрунтувала на великому фактичному матеріалі. Для цього багато вихідних форм (неконденсованих словосполучень) було штучно реконструйовано. Зрештою, ця позиція, як така, що вже відстоялася в науці, потрапляє в підручники з історичної граматики російської мови [див., наприклад, 7, с. 366–367]. Проте все розмаїття префіксальних чи конфіксальних прислівникових форм української мови важко звести до «неконденсованих словосполучень», хоч характер синтагматичних зв'язків (виразний інколи і в сучасній мові) неконденсованих словосполучень, що існували паралельно з ізосемантичними прислівниками, безумовно впливав на морфологічне оформлення останніх.

Спостереження над прийменниково-відмінковими конструкціями й прислівниками, що мають однозвучні з прийменниками префікси, дозволяє стверджувати, що традиційні погляди на природу і сутність творення словотвірних моделей прислівника загалом у своїй основі не були хибними. Зокрема, жоден прислівник розгляданого типу не має префікса чи препозитивного елемента конфікса, який не був би однозвучний з прийменником. До того ж на походження обставинних прислівника вказує їхня природа. «Включення окремих слів, форм слів і синтаксичних сполучень у ту чи ту мовну групу завжди зумовлено їхньою функцією» зауважував Пауль [див. 15, с. 278]. Такою функцією для прислівника з самого початку його виникнення було виконання ролі обставини [17, с. 120; 7, с. 364 та ін.], що спостерігається на всіх етапах формування цієї категорії слів [див. 13, с. 377; 2, с. 306; 7, с. 364 та ін.]. Ця вагома деталь дала підстави І. Р. Вихованцю цілком резонно назвати розглядааний клас слів *обставинником* [3, с. 7]. З обставинним значенням могли виступати як окремі слова – безприйменникові відмінкові форми імені, так і сполучення повнозначних слів (*дньсь, сегодня, топерво* «щойно» тощо) чи прийменниково-відмінкових словоформ. Зауважимо, що в синтаксисі східнослов'янських мов протягом останньої тисячі років спостерігається процес бурхливого зростання кількості прийменниково-відмінкових форм, які в багатьох випадках замінили обставинні безприйменникові

конструкції [22, с. 92; 14, с. 214; 9, с. 47]. Прийменниково-відмінкові конструкції були формально виразнішими, ніж безприйменникові [див. 14, с. 214], вони більш точно й диференційовано передавали думку. Саме завдяки адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм іменника з'явилася в мові багато прислівників типу *вниз, уверх, вкруг, вночі, додола, зночі, увечері, навесні* та багато інших.

У постприйменниковій позиції з давніх часів, крім іменників, закономірно могли виступати окремі *субстантиви-займенники*: *прѣж(д)е законъ. ти по томъ блг(д)ть* (1037-1050 ІлСл 79); *первое побѣгоша Поршане. пото(м) Изъславъ* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 382); *По томъ ... создахъ ц(е)рк(о)вь* (ХІІ/ХІV УВ 23). Прийменники ж, як відомо, є засобом вираження залежності іменника (чи його еквівалента) від інших слів у реченні. Проте побудова значної частини прийменниково-відмінкових конструкцій наштовхувалася на відсутність субстантивів (іменників, займенників) з потрібними для мовця в конкретній ситуації значеннєвими параметрами.

Необхідна семантична ідея могла міститися в прислівнику, тому досить часто роль іменника виконували *адвербативи*: *она же свыше низъ идѣше* (ХІ/ХІІІ–ХІV ХА 56); *И отвсюду обишедше, избиваху жиды* (ХІ/ХVІ ІФ 179), пор. *и. поткоша на нь вси ... ѡ(т)всюда* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 432); *испытахъ добрѣ отъ сущихъ ту издавна* (1106-1108/ХV ХД 10); *извну написана хитро* (15); *и есть кладязеть и до днесъ подъ горою тою* (34); *съ заоутра и до вечера* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 359), пор. *съ завтри же сѣде в немъ* (295); *и ѡ(т)мудѣ слюче межю собою* (296), пор. *и ѡ(т)тоудоу възвратишасѣ* (320), *и ѡ(т)туда ѣха къ стѡи Богородици* (403); *Изъславъ поиде потиха ѡжида брата своего* (357); *издалеча. есми поѣхали* (379); *не бы(с) помочи ему ни ѡ(т)куду же* (445); *кр(с)тъ и донынѣ стоить* (ХІІІ/бл.1425 ЛГВ 732); *вогнаша и в гра(д) Белзь. и за мало города не взѣша* (745); *отъ юны врѣсты доздѣ* (ХІІІ/ХV КР 31); *и изведет тя отсюду* (33) та ін. Варто звернути увагу на те, що в постприйменниковій позиції прислівники поводять себе як іменники, вони набувають форму іменника, а різної у фіналах пояснюється тим, що мовці мають справу з незвичними субстантивами, у яких по-різному визначають рід, а значить і закінчення, яке стає суфіксом.

Потрібна мовцеві семантика могла міститися в інших частинах мови, що стало передумовою творення субстантивів зі спеціалізованою функцією: виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій. Ці субстантиви могли мати як віддієслівне, так і відприкметникове походження.

Віддієслівні прислівники. Іменники зі згаданою спеціалізованою функцією, хоч і нечасто, але траплялися вже в пам'ятках давньокиївської

доби, наприклад: *бѣ бо рать велика бес перестани* (1118/1425 ПВЛ 127); *бѣ бо уже в заморозь* (142); *Галичане изоимаша изъслави(ч) на розгонѣ* (к. XII/1425 ЛК 464); *онъ же в оторонѣ* (ін.сп. *въ торонѣ*) *выскочивъ по нихъ* (587); *Романъ же слышетъ без опаса к мужемъ Галичькимъ* (660); и *оударша на росѣтѣхъ по нихъ* (677) (пор. російське *рассвет*) та деякі ін.

Відприкметникові прислівники. У цих прийменниково-відмінкових конструкціях постприйменникові компоненти традиційно, навіть в найновіших дослідженнях [див. 5], вважають ад'єктивами. Однак уже в українській мові давньокиївського періоду прийменник не міг поєднуватися з прикметником у принципі, оскільки прикметник давно вже відмежувався від іменника й виступав окремою частиною мови з притаманним йому лексичним значенням, граматичними характеристиками, а прийменник за визначенням поєднується лише з іменниками. Тому постприйменникові компоненти в конструкціях типу *изънова, направо, помалу, въскорѣ, въборзѣ* і под. не є прикметниками, наприклад: *О моиси, како проведе Изъльты по суху, водѣ сѧ раздѣливъши на -вѣ- частии* (XI/XIII–XIV ХА 5) «по сухому місцю», *суху* – це іменник неповної парадигми, який утворено від прикметника *сухыи*, він тут виступає в місцевому відмінку й закономірно має закінчення іменників новостворюваної другої відміни, пор.: *ходихъ по морю и по въздуху* (XII/XIV СДЯ VI 442), пор. *они же ... извлекоша на сухо мрежу* (ХД 51), *банкою насухо по плечохъ ставить* (1759-1775 ЛО 51); *Възберник ѿ первыхъ словесехъ въпростѣ* (XI/XIII–XIV ХА 5); *познають ли на долзѣ оу кого купивъ* (XI/1282 ПР 125); *яко хоцетъ измлада Б(о)гу датися* (XIII/XV КП 22) «з молодих літ», іменник *млада*, що тут ужитий у родовому відмінку, утворено від прикметника *младѣ*, пор. *въ поустиню въселисѧ измлади ѿ(т) пелень самѣхъ* (XI/XIII–XIV ХА 226); *Тѣмъ словѣсомъ и по малу не хотя вѣрова* (XI/XVI ИФ 172), пор. *И помале вѣсть бысть, яко Антигонъ убьень бысть* (там само); *и ту есть на Великое море внити, на шює въ Иерусалимъ, а на десно къ Святѣй Горѣ* (1106-1108/XV ХД 3) (*шюи*, *десный*); *подобень Иорданъ къ рѣцѣхъ Сновьстѣй, и виширѣ, и въ глубли* (22); *Есть же дуботъ святой у пути на близу* (34); *И доидохомъ по здраву до святого града* (39); *и есть отъ моря подале Антиохіевъ градъ* (44); *И ест пещерка та вдаль отъ Преображенія* (55); *Женою сперва прадѣдъ ... изъ рая изгнанъ бысть* (XII/XVI ДЗ 32); *Вѣрный въ малѣ и во мнозѣ вѣрень есть* (64); *Изъславъ ... поѣха в борзѣ с полком своимъ къ Переславию* (к. XII/бл.1425 ЛК 311); *оувороти конѧ на право* (349); *и до сыти ми пересерди* (366); *по лѣвоу Вячьслава и Изъслава. оли до Ладьскихъ воротъ* (427); *сташа ѿ(т) ... Изъслава по праву* (427), *идоущоу емоу по ровни* (XIII/бл.1425 ЛГВ 767) тощо.

Зароджена в надрах давньоруської доби, ця тенденція особливого розвитку набула в українській мові наступних століть. Будівельним

матеріалом для розгляданих конструкцій продовжують вряди-годи використовуватися займенники: *надъто* (1322 ССУМ II 13) «крім того, до того(ж)»; *Лишнє: ... назбы(т), надто* (1627 БерЛекс 59); *потымъ, затымъ* (1643 Грам 50) та деякі ін.

Досить активно в ролі субстантива в прийменниково-відмінковій формі виступають *адвербативи*: *которыи теперь мають и напотомъ набудуть* (1398 П 103); *отдавна* (1475 ССУМ II 101); *а ω(т) того сто(л)па. у другїи сто(л)п що є(ст) на обочи* (1488 Рус 125); *внѣ: звѣнтра, надворѣ, кромѣ* (1627 БерЛекс 16); *извѣстно: запєвне, достатєчне, допевна, и безпєчноω* (45); *по(д) рейментарскіє ноги навсегда мя пове(р)гаю* (1716 ДНМ 89); *придай яго(д) ...з(ъ)груба притолчєни(х)* (1759-1775 ЛО 20); *усмажє яєчє(н)ку зрѣдка* (50); *Кто шалвию из виномъ оуживаеть, то звнупрѣ боллчки не растутъ анѣ внупрѣ не прїникають* (др. пол. XVIII КЛ 97); *жївого срѣбра лотъ розотри на мѣлко* (104); *Широка* (О I 323) «понад можливість; на широку ногу; марнотратно» тощо. При постприйменникових компонентах у різні часи могли з'являтися означення, які є свідченням того, що ці компоненти мовці сприймають як субстантиви, наприклад: *исъ (с)тара давна ку свѣтлоу корунѣ ... прислухають* (1434 Р 130), пор.: з *давнього давна, з давніх давен*, пор. також: *О давнім давні говорили* (Т. Шевченко).

Прислівники одного й того ж значенневого типу можуть бути похідними відмінкових конструкцій з різними прийменниками, пор. *вниз – донизу, вгору – догори* тощо. А оскільки процес творення прийменниково-відмінкових конструкцій не позбавлений автоматизму, то вряди-годи замість використання готового прислівника мовці втягували цей же адвербатив в орбіту прийменниково-відмінкової форми як постприйменниковий елемент: *бж(с)твьнымъ соудомъ поправдѣ показани быша* (XI/XIII–XIV ХА 118), пор. *заправды, поправде* (Грам 1643 50), *заправді* (О I 310); *падесл с престола навєсплѣть* (ХА 121); *ω(т)ць Романъ ц(с)рствовавишоу емо. за мало бо сего срацины не ша* (520); *и замало не нятъ бысть* (XI/XVI ИФ 192); *и есть мѣст вьнезаапѣ потече источникъ* (1054 ІлСл 89), пор. *незапоу* «неждано» (СДЯ V 274); *о то оздано все комарами около* (1106–1108/XV ХД 19); *напотымъ* (1410 ССУМ II 23), пор.: *на по ты(м) хотѣ(л) ролю тоту ... прода(ти)* (1575 АО 53) «потім»; *оувєнѣтрѣ* (1495 ССУМ II 463), пор. *во вну(т)рѣ не потреба ужива(т)* (тр.чв. XVIII ЛО 23); *промѣнили есмо Селицо свое, што ж намъ не споручь, а Тушкелю споручь* (1347 П 26); *ознаймємъ єдностайнѣ всим и ко(ж)дому зособно* (1401–1411 Рус 26), пор. *зособна* (Грам 1643 51), *умы(с)льне его ... до козако(в) выправи(л)* (1605 ДМВН 92), пор.: *Майор презирнувся з Толкуновим і навмисне голосно зареготав* (Р. Самбук); *Знагла везапу весма бѣхма* (сер. або др. пол. XVII Син 119); *Надаремне без ума всеу туне, всяко, // всяко*

ω(т)нюдъ вотице тицетно бошійю (сер. або др.пол. XVII Син 129); *Потасмне ωтай, тайнѣ, таино* (146); *запросивши ... на господу свою увосены* (1711 ДНМ 55); *з(ь)особна те(ж) еше питали* (1714 67); *вѣтеки рушили* (1719 96); пор.: *Максим хотів кинутися навтьоки* (Ю. Смолич); *з сусѣдомъ <...> из Сидоренковимъ хлопце(мъ) двома вози улягома* (1719 ДНМ 104); *И зале(д)во ... к себѣ его привабиль* (1719 109); *не толко вдень але и уночи билися рокопаш* (1720 ЛСам 70), пор.: *Гвинтівки вони матроси тримали на руку – вони йшли вже вруконпаш на багнет; Гайдамаки знизу йдуть! Сила-силенна! Цепами! Нарукопаш!* (з тв. Ю.Смолича); *побіля* (О II 85) «біля»; *Попотемки* (115) «потемки» та ін. Структури з надлишковими префіксами-прийменниками часто, видозмінюючись семантично, у значеннєвому плані знаходять свою нішу в адвербіальній системі української мови (пор. *правда – справді, просто – спроста, неспроста, поки – допоки*), можуть ставати елементами складніших префіксальних чи конфіксальних конструкцій.

У постприйменниковій позиції виступають переважно *новотвори-девербативи* з нульовим суфіксом: *без упроста* (1480 ССУМ II 481); *И зложилъ рокъ в поруце пятисо(т) ко(п) гроше(и)* (1584 АЖ 74); *куля навьлет прошла* (84); *нагляя, по мусу утрата* (1620 УП 166); *рушили на отсѣчь* войску (до 1672 ЛСам 21); *без вѣдома ... вашого* (1711 Гетьм 49); *поити на пролом* (1720 ЛВел I 68); *вплавъ пустишиися* (433); *отпустить на поруки* (1724 ЯМ 147); *на пробу привезлъ горѣлки* (155) *де(р)жалъ в зане(р)тѣ* (1726 Гетьм 79); *плѣнниковъ ... на окупъ випустиль* (1770 СИ 354); *церкви ... въ откупъ такъ запродивали* (371); *погнал за Баввою в погонь* (1788 Деркач 115); *Якъ пишла земля въ роздиль, та стали рубать лись; Якъ пишла земля въ подиль, про Великий Лугъ и забулы* (з тв. Я. Новицького); *У мене люде не на убій* (Ю. Федькович); *не в забарі* (Гр II 3); *Взяти на спит* (IV 175); *Буває ... візьмуть тебе на вис міхи* (Яв 98); *з перепюю богу душу оддав* (О. Кониський); ... *хоч би тобі один хвіст залишився на розвід* (М. Стельмах); *Обертайся, земле, без упину* (Є. Плужник); *Коні аставилис' без призору* (Лис 173); *продавати на заріз* (О I 284); ... *летяць вони [журавлі] вдень і вночі без передиху, без єдиної зупинки; Інструктував при цьому бійців детально, як наряд на розводі* (з тв. О. Гончара) та багато ін. Постприйменникові компоненти в таких конструкціях можуть вступати в атрибутивні відношення з повнозначними частинами мови (*без зайвого поспіху, на власний розсуд*), що підкреслює їх субстантивний характер.

У різних за часом створення українських пам'ятках документуються також структури з *відприкметниковими* післяприйменниковими субстантивами: *а потомъ, пустивъши Чижовку въ право, а въ лево Ретовською поступаючи ... ажъ ку Пруднику идучи* (1322 П 21); *по*

дробноу (1475 ССУМ II 168); *направо* (1491 23); *соуполна* (1493 402); *однова* (XV 76); *потрезвоу* (XV 215); *наново* (1500, 20); *згола* (1596 ЛексЗиз 27), пор. *не мѣмь з(ъ)гола чимь ро(с)платися* (1710 ДНМ 40); *поблизу рымъ* *Ѹ* (1627 БерЛекс 178); *мы обоє квитуємо о(д) мала до велѧ* (1579 АО 59); *налѣво* (Грама 1643 49); *По молодецку, По простацку* (сер. або др. пол. XVII Син 145); *По просту* (146); *тотъ впрядце скоротится такъ же* (1670-1696 ІВ 151); *бѣзъ вѣдома ... вашого* (1711 Гетьм 49); *мѣли усовѣтовати, якимъ би способомъ войско задержати отъ розезду врознь* (1720 ЛВел I 132); *Сина нашого ... на веселе вѣдучого ... хотѣли розгромити* (141); *Ракочій, впредь въ легиѣ пошовій, умкнуль ... за границу* (284); *а иншихъ ... допрашивалъ пороз(ъ)нь* (1724 ДНМ 158), пор. *ти(х) з(ъ)лодогъ роз(ъ)вести нарочно* (1740 280); *о(т)далецѣ ... тую рѣчь слиха(в)* (1752 326); *Приступи, царенку, до близу, уклонись царівні до низу* (Гр I 73); *Солдати рушили вглиб країни* (Ю.Смолич). Другі компоненти таких конструкцій теж зрідка могли мати означення, пор. *до останку – до самого останку, змалку – з самого малку*.

Аналогічні процеси відбувалися в російській і білоруській мовах. Про це свідчать як історичні факти, так і дані сучасних літературних мов та діалектів. Зокрема, в мові російській могли творитися адвербативи від прислівників, наприклад: *вновѣ* (XIV/VII СлРЯ II 241) «недавно», пор. *новѣ* (XI XI 394) «те саме»; *вново* (1679 II 243) «наново, знову»; пор. *ново* (XI XI 396) «те саме»; *вблизу стати от множества людей* (1552 II 26); *болѣзнь нѣкая внапраснѣ* тому припаде (XVI 236), пор.: *чтобы мы напраснѣ в конецъ не погибли* (1596 XI 236); *вкраткѣ (вкратиѣ)* (1651 II 201) «коротко, небагатьма словами» співвідносно з *кратко* чи *краткий*; *вблизу соболей нѣтъ* (Там само 1684 20); *вверху* (1614 29) «раніше, вище (про написане)» чи «у верхів'ї, біля джерела» (1671 29); *У Федора пожни тут не было а чистил он то мѣсто не самое вдавни* (1655 34); *Море то вдавнѣ незнаемо было* (1670 Там само); *вколо* (1670 II 200) «навколо»; *напрочь* (Даль II 465) тощо. Пор. сучасні російські *вдоволь* (довольно), *вкратце* (краткий, кратко), *завсегда*, *задаром*, *издревле*, *надовго* (долгий, долго), *назавтра*, *навечно*, *посейчас* та ін.

Продовжується творення *відприслівникових* адвербативів і в білоруській мові: *внизу, внизь, унизь* (1458-1459 ГСБМ III 62); *Стодола великая ... вколо сажнь осмнадцать* (1586 III 306), пор. *вколо, вколь, вколь* (1586 III 306) «навколо», *коло* (1663 XV 212) «те саме»; *завсегда, завжди, завседы* (1577 X 140, 141); *задосить* (1631 201) «досить, достатньо, доволі»; *чомууж емѣ так примовлете а замало важите* (поч. XVII X 284) «мало, небагато», пор. сучасні білоруські *заўсёды/заўсягды*, *задарма/задаром*, *задоўга*, *ззамаладу*, *надоўга*, *назаўтра*, *навечна*, *наглуха напраўду*, *посейчас* тощо.

У російській мові часто в постприйменниковій позиції виступали

новотвори-*dead'ективи*, пор. рос.: *вкрутѣ* (1512/XVII СлРЯ II 202) «круто, різким поворотом» від *крутой*; *сила вся наша вышла и в малѣ и велики* (1514 II 27); *вкось* (1589 II 201); *вкороткѣ* (1625 II 201) «коротко, швидко, скоро»; *вдушевиѣ слово божие самъ вѣсть* (1672 II 42); *впусте* (1672 СловСиб 23) «поза господарським використанням»; *Федка Шакловитый у нихъ великихъ государей ввѣдомѣ* (1690 СлРЯ II 27) «бути відомим», пор. *вневѣдомѣ* (1609 237) «через незнання»; *и невѣдомо, для чего письмянные версты объявились внопольнѣ* (1691 238) «не повністю»; *вбуине* *башкирцы меня сгоняют* (1696 26) «діючи свавільно»; *А которые были вузелень – те хлебы на поляхъ косили косами и кормят скотишко своя* (1731 СловСиб 25); *врямь, впрямь, впрямю* (Даль I 262) та ін.

Такі факти документуються й у пам'ятках білоруської мови: *замала был есми во всаком злѣ* (поч. XVI ГСБМ X 284) «змалку» співвідносно з *малий*; *абы гкрунт гдрьски впророжне не ваковаль* (1578 IV 234); *внове* (1615 66) «недавно»; *якось впродце и синачекъ его ... до свѣтлицу увойдетъ* (1636 246); *вновь* (1637 234) «знов» тощо, пор. сучасні *сп'яну, здуру* і т. ін.

Як і в українській, у російській мові документується багато прислівників, утворених від іменника з прийменником, де в ролі іменника виступає *девербатив*: *дають взаимы денги* (1551/XVII СлРЯ II 141); *вкрадцѣ (вкратиѣ)* (XVI II 201) «крадькома» від *красти(сь)* з відтворенням давнього [д]; *без опасу* (1607 СловСиб 9) «не боячись»; *вроссыль* (1657–1658 24) «в різні боки»; *он ... взапертѣ нигдѣ не сидѣль* (1664 СлРЯ II 141); *Торговые люди покупают свою всякую скотину ... перегнивали вбродъ и вплавь* (1688 II 26); *без утыху* (1745 СловСиб 164) «безперервно»; *внагиб* (1737 20) «зігнувши, пригнувши»; *он принялся смеяться в захохот* (СРНГ IV 238); *взахватку, захлес* (Там само); *впопад* (Даль I 260) «до речі»; *впригарь* (261) «з пригаром»; *впроблеск* (Там само) «мигцем» та багато інших. Такі самі деривати маємо в білоруській мові, пор. сучасні *ўброд, упрытык, наўздагон, спросонку, уперамешк, упрысядкі, враз валочку* та ін.

Ідентичні процеси в різних східнослов'янських мовах мають свої особливості. В українській мові постприйменникові *девербативи* та *dead'ективи* – це звичайно *нульсуфіксальні* утворення, зрідка – деривати з суфіксом -ок, у російській та білоруській мовах значна частина цих утворень має нульовий суфікс і нульове закінчення, при цьому фінальний приголосний пом'якшується (*вновь, вишь, вкривь, впрямь, врознь/врозь, порознь*), частина утворень у всіх трьох мовах має закінчення (яке стає суфіксом) у залежності від запрограмованої синтаксичної конструкції (*здалеку, знову, подалі, свисока, сызнова, сдуру, смолоду, навеселе, наготове, наравне, накрепко, нарасхват, наглухо, спяну, поровну, вполне, заживо, засветло*). Поряд із наведеними фіналами в російських та білоруських

постпрійменникових компонентах часто зберігається прикметникова форма, чого немає в мові українській (рос. *вхолостую, вчистую, зачастую, напрапалую, вплотную, впрямую, врассыпную*; блр. *ўрассіпную, ўхаластую, напрапалую, ўхаластую, ушчыльную* тощо) та суфікс -ок (*насікосок*) і -ка (*навітязьку, вразвалочку, вперемішку, впріпрыжку, впрісядку*).

Наведені міркування дають підставу стверджувати, що провідним способом творення моделей обставинних прислівників в східнослов'янських мовах є адвербіалізація прийменниково-іменникових конструкцій, другим компонентом яких є «реальні» субстантиви та прислівники, що виступають у ролі іменників, або спеціально створені для цього субстантиви дієслівного чи прикметникового походження. На формування цих моделей, таким чином, вирішальний вплив справив розвиток синтаксичного ладу мов східних слов'ян.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- АЖ** Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.
- АО** Акти села Одрехови / Упоряд. І. М. Керницький, А. О. Купчинський. – К. : Наук. думка, 1970. – 260 с.
- Арх** Архангельский областной словарь. Вып. III (В-Вёсной). Под ред. О. Г. Гецової. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 160 с.
- БерЛекс** Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука : Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
- Гетьм** Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : 36. документів / Упор., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.
- Гр** Словарь української мови / Зібр. ред. журн. «Київ, старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- Грам** Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970. – 40с.+86с. Передмова XXVI. Переклад, примітки, покажчик слів і граматичних форм, бібліографія. – 113 с.
- ГСБМ** Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Навука і техника, 1983, 1984, 1990, 2001. – Т. III, IV, X, XX.
- Даль** Даль В. Толковный словарь живаго великорускаго языка. Т. I–II, Спб.–М. : 1880.
- Деркач** Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII–XVIII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 272 с.
- ДЗ** Слово Данила Заточника по редакціям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – XVI, 166 с. XIII ил.
- ДНМ** Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матер. сотенних канцел. і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- ЛексЗив** «Лексис Лаврентія Зизанія» // Лексис Лаврентія Зизанія Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 23–89.
- ИФ** Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ІВ** Величковський І. Твори. – К. : Наук. думка, 1972. – 191 с.

- ІлСл** Слово о законѣ и благодати // Молдаван А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 78–196.
- КП** Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К. : Час, 1991 – 280 с.
- КЛ** «Книга Лѣчебн[а] ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ» // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 17–91.
- ЛВел** Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. – К. : Українська академія наук, 1926. – 275 с.
- ЛГВ** Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 715–938.
- Лис** Лисенко П. С. Словник польських говорів. – К. : Наук. думка, 1974. – 270 с.
- ЛК** Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384–707.
- ЛО** Лѣкарства ѡписа(нъ)їє, которимы бє(з) мє(ди)ка в дому всѧкъ поратоватсѧ можеть // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 17–91.
- ЛСам** Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – 469 с.
- Нос** Носович И. И. Словарь бѣлорусскаго нарѣчія. – Спб., 1870 ч. I–II.
- Негрич** Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березові. – Львів, 2008. – 224 с.
- О** Онихевич М. Г. Словник бойківських говірок. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.
- П** Грамоти XVI ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показчики М. М. Пешак. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с.
- ПВЛ** Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 1–286.
- ПР** Правда русская / Тексты подгот. к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров и др. ; Под ред. Б. Д. Грекова. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – Т. 1. – 505 с.
- Р** Южнорусские грамоты. Собр. В. Розовым. – К. : Изд. отд. русского языка и словесности Академіи наукъ, 1917. – 75 с.
- Рус** Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступна стаття і комент. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1965. – 163 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–1991. – Т. 1–4.
- СИ** Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – С. 320–378.
- Син** Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 91–172.
- СловСиб** Словарь русской народно-диалектной речи в Сибири XVII – п. пол. XVIII в. – Новосибирск : Наука, 1991. – 181 с.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв.– М. : Наука, 1975, 1977. – Вып. II, IV, 1975, 1977.
- СРНГ** Словарь русских народных говоров. – Вып. I, IV, XXI. – М.–Л., 1965, 1969, 1986.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т.– К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- УВ** Устав князя Володимира Святославича // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шилов. – М. : Наука, 1976. – С. 22–24.
- УП** Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1978. – 432 с.

ХА	Книги времени и образны Георги мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. I. Текст. – Пг., 1920. – 612 с.
ХД	Житъе и хождение Данила Русьскыя земли игумена, 1106–1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. – Спб., 1896. – 79 с.
Яв	Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. А–К. – Катеринослав : Слово, 1920. – 412 с.
ЯМ	Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1734 гг.) / Под ред. А. Лазаревского. – К., 1983–1987. – Ч. I–III. – 418 с.
Ян	Т. С. Янкова. Діалектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови : Нариси із словозміни і словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
2. Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 512 с.
3. Вихованець І. Р. Студії про частини мови: Термінологічний аспект / І. Р. Вихованець // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 3–9.
4. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
5. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Б. Даценко. – К., 2007. – 215 с.
6. Довгая Т. М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. М. Довгая. – Ужгород, 1970. – 20 с.
7. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка / В. В. Иванов. – М. : Просвещение, 1990. – 400 с.
8. Коневецкий А. К. История наречий в русском языке : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / А. К. Коневецкий. – Саратов, 1977. – 44 с.
9. Ломтев Т. П. Из истории русского синтаксиса / Т. П. Ломтев. – М. : Учпедгиз, 1954. – 256 с.
10. Мазанько І. Ф. Заметки об образовании наречий в древнерусском языке / І. Ф. Мазанько // Вопросы языкознания. – 1976. – №5. – С. 111–125.
11. Мазанько І. Ф. Образование наречий в русском языке XI–XVIII веке (на материале лексико-семантических групп со значением пространственной ориентации) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Ф. Мазанько. – М., 1977. – 24 с.
12. Мазанько І. Ф. ШУИЙ і ЛѢВЫЙ в языке письменных памятников эпохи XI–XIV вв. (О лексике пространственной ориентации в древнерусском языке) / І. Ф. Мазанько. – Изв. АН СССР : Сер. лит. и яз. Т. XXXIII. – Вып. 5. – 1976. – С. 477–480.
13. Мейе А. Общеславянский язык / А. М. Мейе. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1951–491 с.
14. Німчук В. В. Синтаксичні функції прийменників / В. В. Німчук // Історія української мови. Синтаксис / Арполенко Г. П., Грищенко А. П., Німчук В. В. та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 131–230.
15. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
16. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалик, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський, Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228–283.
17. Ткаченко В. А. Наречие // Коломиец В. Т., Линник Т. Г., Лукинова Т. Б. та ін. Историческая типология славянских языков / В. А. Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 120–137.

18. Уздыган И. М. Отадъективные наречия в украинском языке XIV–XVII вв. (словообразовательная структура) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. М. Уздыган. – К., 1975. – 24 с.
19. Федорук-Галкина Е. М. Наречие в современном русском языке / Е. М. Федорук-Галкина. – М., 1939. – 156 с.
20. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 134 с.
21. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.
22. Щербатюк Г. Х. Просте речення / Г. Х. Щербатюк // Арполенко Г. П., Грищенко А. П., Німчук В. В. та ін. Історія української мови. Синтаксис. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 11–130.
23. Языковая номинация (Виды наименований). – М. : Наука, 1977. – 359 с.
24. Янович Е. И. Наречие в истории русского языка : Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий / Е. И. Янович. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 144 с.
25. Doritsch A. Gebrauch der albulgarischen Adverbia / A. Doritsch – Leipzig, 1910. – 113 s.